

2. *Οχυρωμένοι σε παγίδα θανάτου*

Θουκυδίδης 2.47–54

Το κείμενο που ακολουθεί είναι η περίφημη περιγραφή του Θουκυδίδη για τον καταστροφικό λοιμό που έπληξε την Αθήνα κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου, στις αρχές του καλοκαιριού του 430 π.Χ. Η ταχεία εξάπλωση της νόσου ευνοήθηκε από το γεγονός ότι οι Αθηναίοι συνωστίζονταν πίσω από τα τείχη της πόλης τους, η οποία βρισκόταν σε κατάσταση πολιορκίας. Το πρώτο κύμα της επιδημίας κράτησε δύο χρόνια, ενώ το 427 εκδηλώθηκε ένα δεύτερο κύμα διάρκειας ενός ακόμα έτους. Η θνησιμότητα ήταν πρωτοφανής. Υπολογίζεται ότι χάθηκε το 1/3 του πληθυσμού της πόλης, μεταξύ των οποίων και ο Περικλής, με σοβαρές επιπτώσεις τόσο στη στρατιωτική δύναμη όσο και στην πολιτική κατάσταση της Αθήνας. Για το είδος της ασθένειας δεν υπάρχει καθολική συμφωνία μεταξύ των μελετητών. Ορισμένες από τις προτάσεις που έχουν βρει αρκετούς υποστηρικτές είναι ο τύφος, ο τυφοειδής πυρετός, η ευλογιά και η ιλαρά, αν και εξίσου πιθανή φαίνεται η άποψη ότι η συγκεκριμένη ασθένεια μπορεί είτε να έχει εκλείψει είτε να έχει μεταβληθεί σημαντικά.⁸ Η μαρτυρία του Θουκυδίδη αποτέλεσε σταθερό σημείο αναφοράς και λογοτεχνικό πρότυπο στην παρουσίαση επιδημιών για πολλούς μεταγενέστερους συγγραφείς, ποιητές και ιστορικούς.

Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν πραγματοποιήθηκε η ταφή των νεκρών τον χειμώνα εκείνο· το τέλος του σήμανε και

τη λήξη του πρώτου έτους αυτού του πολέμου. Και αμέσως μόλις μπήκε η επόμενη θερινή περίοδος, οι Πελοποννήσιοι και οι σύμμαχοί τους, με τα δύο τρίτα των δυνάμεών τους, εισέβαλαν στην Αττική, όπως είχαν κάνει και την πρώτη φορά, υπό την ηγεσία του βασιλιά των Λακεδαιμονίων Αρχιδάμου, γιου του Ζευξιδάμου. Εκεί στρατοπέδευσαν και επιδόθηκαν στην ερήμωση της υπαίθρου.

Δεν ήταν πολλές οι ημέρες που βρίσκονταν στην Αττική, όταν η νόσος εμφανίστηκε για πρώτη φορά στους Αθηναίους. Ακουγόταν βέβαια ότι είχε ήδη ενσκήψει ωρύτερα σε πολλούς τόπους, όπως στη Λήμνο και άλλες περιοχές, όμως πουθενά δεν υπήρχαν αναφορές σε επιδημία τέτοιας έκτασης και σε τόσο βαριές απώλειες ανθρώπινων ζωών. Οι γιατροί ελάχιστα μπορούσαν να κάνουν, καθώς αντιμετώπιζαν την ασθένεια για πρώτη φορά, χωρίς να γνωρίζουν τίποτα γι' αυτήν. Μάλιστα ο δικός τους ο θάνατος ήταν ο πιο βέβαιος, στον βαθμό που και οι επαφές τους με τους αρρώστους ήταν οι στενότερες. Ούτε εκείνοι λοιπόν μπόρεσαν να προσφέρουν ουσιαστική βοήθεια ούτε και καμιά άλλη ανθρώπινη τέχνη. Κι όσες ικεσίες κι αν έκαναν στα ιερά, όσο κι αν προσέφευγαν στα μαντεία και σε άλλα παρόμοια μέσα, αποδείχθηκαν όλα ανώφελα. Στο τέλος τα εγκατέλειψαν νικημένοι από το κακό.

Η νόσος ξεκίνησε πρώτα, όπως λένε, από την Αιθιοπία στα νότια της Αιγύπτου, έπειτα κατέβηκε στην Αίγυπτο και τη Λιβύη και απλώθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας του Πέρση βασιλιά. Και χωρίς κανείς να το περιμένει, έπεσε πάνω στην πόλη των Αθηναίων. Πρώτα έπληξε τους κατοίκους του Πειραιά, οι οποίοι διέδωσαν ότι οι Πελοποννήσιοι είχαν δηλητηριάσει τα πηγάδια

και τις στέρνες, δεδομένου ότι στον Πειραιά δεν υπήρχαν ακόμη κρήνες. Στη συνέχεια όμως έφτασε και στην επάνω πόλη. Από τη στιγμή εκείνη οι θάνατοι αυξήθηκαν κατά πολύ.

Ο καθένας λοιπόν τώρα, γιατρός ή αδαής, μπορεί να λείπει τη γνώμη που έχει διαμορφώσει για την πιθανή προέλευση της αρρώστιας και για τις αιτίες που θεωρεί ικανές να αποκτήσουν τόσο καταλυτική δύναμη ώστε να ανατρέψουν όλα τα δεδομένα. Εγώ από την πλευρά μου θα αφηγηθώ πώς εξελίχθηκε η νόσος και θα περιγράψω τα συμπτώματά της, τα οποία μπορούν να δώσουν σε όποιον τα μελετά την προαπαιτούμενη γνώση που θα του επιτρέψει να την αναγνωρίσει, αν τύχει ποτέ να ξαναεμφανιστεί. Αυτά λοιπόν θα παρουσιάσω, έχοντας νοσήσει ο ίδιος και έχοντας δει με τα μάτια μου άλλους να νοσούν.

Η χρονιά εκείνη έμεινε, κατά κοινή ομολογία, ασυνήθιστα απαλλαγμένη από άλλες ασθένειες. Κι αν κάποιος είχε ήδη προσβληθεί από διαφορετικές αρρώστιες, στο τέλος όλες έδιναν τη θέση τους σ' εκείνη. Τους υπόλοιπους η αρρώστια τους έβρισκε εντελώς ξαφνικά και αδικαιολόγητα, ενώ ήταν υγιείς.

Ξεκινούσε με πολύ υψηλό πυρετό στο κεφάλι, με φλόγωση και κοκκίνισμα στα μάτια, ενώ εσωτερικά ο φάρυγγας και η γλώσσα έπαιρναν την όψη του αίματος. Παράλληλα μια αφύσικη, δυσώδης ανάσα έβγαινε με την εκπνοή. Σε αυτά έρχονταν έπειτα να προστεθούν το φτάρνισμα και η βραχνάδα. Το πρόβλημα δεν αργούσε να κατέβει στο στήθος, όπου εκδηλωνόταν με ισχυρό βήχα. Όταν πάλι εγκαθίστατο στο στομάχι,⁹ το ανακάτευε προκαλώντας όλα τα είδη εμετών με χολή που έχουν ποτέ λάβει κάποια

ονομασία από τους γιατρούς, με αποτέλεσμα οι ασθενείς να καταπονούνται σκληρά. Επιπλέον τους περισσότερους τους έπιαναν ατελέσφορες συσπάσεις για εμετό που κατέληγαν σε ισχυρούς σπασμούς, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις υποχωρούσαν γρήγορα, σε άλλες όμως παρατείνονταν για πολύ.

Το σώμα, εξωτερικά, δεν φαινόταν ούτε πολύ θερμό στο άγγιγμα ούτε ωχροό αλλά ήταν κοκκινωπό, μελανιασμένο, με μικρές φλύκταινες και έλκη να αναπτύσσονται παντού. Εσωτερικά όμως οι ασθενείς φλέγονταν τόσο πολύ που δεν ανέχονταν επάνω τους ούτε τα πιο ελαφριά ρούχα και σεντόνια αλλά προτιμούσαν να μένουν γυμνοί. Το πιο ευχάριστο γι' αυτούς θα ήταν να ριχτούν μέσα σε κρύο νερό, όπως κι έκαναν πολλοί. Πράγματι, πολλοί άρρωστοι που δεν είχαν κανέναν να τους φροντίσει έπεφταν μέσα σε πηγάδια και στέρνες, σπρωγμένοι από την άσβεστη δίψα τους — η οποία όμως δεν ανακουφιζόταν, είτε έπιναν πολύ είτε και λίγο. Και καθώς δεν είχαν καμία δυνατότητα να ξεκουραστούν και να κοιμηθούν, συνέχιζαν να βασανίζονται χωρίς σταματημό.

Όσο διαρκούσε η οξεία φάση της νόσου, το σώμα δεν έλιωνε αλλά εμφάνιζε μια μη αναμενόμενη ανθεκτικότητα στη δοκιμασία. Οι περισσότεροι τελικά πέθαιναν, πριν εξαντληθούν τελείως οι δυνάμεις τους, την έβδομη ή την ένατη ημέρα της ασθένειας, από τον πυρετό που έκαιγε μέσα τους. Αν πάλι επιζούσαν σε αυτή τη φάση, η αρρώστια κατέβαινε στην κοιλιά, όπου σχηματιζόταν εκτεταμένη έλκωση με παράλληλη εκδήλωση ακατάσχετης διάρροιας, κάτι που οδηγούσε τους περισσότερους σε θάνατο από εξάντληση.

Έτσι λοιπόν το κακό, που εδραιωνόταν πρώτα στο κεφάλι, ξεκινούσε από ψηλά και διέσχιζε ολόκληρο το σώμα. Κι αν κάποιος γλίτωνε τα χειρότερα, η νόσος έπαιρνε γι' αντάλλαγμα τα άκρα του, αφήνοντας έτσι σημάδια να μαρτυρούν το πέρασμά της. Διότι χτυπούσε τα αιδoία, όπως και τις άκρες των χεριών και των ποδιών, και πολλοί ήταν αυτοί που χάνοντας αυτά τα μέλη γλίτωναν από τον θάνατο· αν και ορισμένοι έχαναν και τα μάτια τους. Άλλοι πάλι, αμέσως μόλις ξαναστέκονταν στα πόδια τους, πάθαιναν ολική αμνησία με αποτέλεσμα να μην αναγνωρίζουν ούτε τον εαυτό τους ούτε τους οικείους τους.

Σε κάθε περίπτωση η μορφή που πήρε η νόσος εξαντλεί τα όρια του ανθρώπινου λόγου — όχι μόνο επειδή χτυπούσε τον καθένα ατομικά με σφοδρότητα μεγαλύτερη από αυτήν που μπορεί να αντέξει η ανθρώπινη φύση. Δίπλα σε αυτό υπήρξε κι ένα άλλο γνώρισμά της που φανερώνει ξεκάθαρα ότι η αρρώστια αυτή ήταν κάτι διαφορετικό απ' όσα είχαμε συνηθίσει έως τότε. Συγκεκριμένα, τα όρνια και τα τετράποδα που τρώνε πτώματα ανθρώπων είτε δεν πλησίαζαν καθόλου τους νεκρούς, παρότι πολλοί έμεναν άταφοι, είτε, αν τους δοκίμαζαν, ψοφούσαν. Απόδειξη, ότι τα πτηνά αυτά, χωρίς αμφιβολία, εξαφανίστηκαν και κανείς δεν τα έβλεπε ούτε γύρω από τα πτώματα ούτε πουθενά αλλού· μια πραγματικότητα που γινόταν εντονότερα αισθητή από τα σκυλιά, λόγω της συμβίωσής τους με τον άνθρωπο.

Αυτή λοιπόν ήταν η γενική εικόνα της νόσου, αν βέβαια παραλείψουμε πολλές επιμέρους εξαιρέσεις, δεδομένου ότι η αρρώστια έπαιρνε, σε έναν βαθμό, διαφορετική μορφή από τον έναν ασθενή στον άλλο. Καθ' όλη τη διάρκειά της,

καμία άλλη από τις συνηθισμένες ασθένειες δεν ενόχλησε τους κατοίκους, όμως ακόμα κι όταν εμφανιζόταν, στο τέλος έδινε τη θέση της σε εκείνη.

Οι ασθενείς πέθαιναν, άλλοι λόγω της έλλειψης φροντίδας και άλλοι παρά την ξεχωριστή περίθαλψη που είχαν στη διάθεσή τους. Και κανένα φάρμακο, μπορώ να πω, δεν έφτασε να γίνει η κοινή θεραπεία που να τους ωφελεί όλους, αφού αυτό που ωφελούσε τον ένα έβλαπτε τον άλλο. Ούτε και κανένας ανθρώπινος οργανισμός, ισχυρός ή αδύναμος, αποδείχθηκε αρκετά ικανός να αντισταθεί στην αρρώστια, αλλά τους σάρωνε όλους ανεξαιρέτως, ανεξάρτητα από τη μορφή σωματικής φροντίδας που μπορεί να υιοθετούσε ο καθένας.

Όμως το πιο τρομερό απ' όλα σε αυτή την ασθένεια ήταν, κατ' αρχάς, η καταρράκωση του ηθικού των ασθενών, που, αμέσως μόλις αντιλαμβάνονταν ότι νοσούν, άφηναν να κυριαρχήσει στη σκέψη τους η απόγνωση· τότε ήταν πια που παραιτούνταν κι εγκατέλειπαν τον εαυτό τους αμαχητί. Επιπλέον, ότι μολύνονταν πάνω στη φροντίδα που έδειχνε ο ένας για τον άλλο και πέθαιναν σαν τα πρόβατα. Αυτό προκάλεσε και τη μεγαλύτερη καταστροφή. Διότι, εάν απέφευγαν από φόβο να πλησιάζουν ο ένας τον άλλο, χάνονταν αβοήθητοι, κι έτσι πολλά σπίτια ερήμωσαν αφού δεν υπήρχε κανείς για να περιθάψει τους ασθενείς. Εάν πάλι έρχονταν σε επαφή, μολύνονταν και πέθαιναν, ιδιαίτερα μάλιστα όσοι ήθελαν να δείξουν κάποια γενναιοψυχία.¹⁰ Διότι αυτοί, από φιλότιμο, συνέχισαν να επισκέπτονται τους φίλους τους, δίχως να λογαριάζουν την προσωπική τους ασφάλεια, την ώρα που και οι ίδιοι οι συγγενείς, νικημένοι στο τέλος από τη μεγάλη συμφορά,

δεν είχαν πλέον το κουράγιο ούτε να θρηνησουν εκείνους που χάνονταν.

Πιο πολύ συμπονούσαν όσους πέθαιναν κι όσους συνέχιζαν να υποφέρουν εκείνοι που νοσούσαν και έβγαιναν ζωντανοί. Διότι και την ασθένεια είχαν γνωρίσει καλά αλλά και για τη δική τους ασφάλεια ήταν πλέον πεπεισμένοι, καθώς η νόσος δεν πρόσβαλλε τον ίδιο άνθρωπο δεύτερη φορά, τουλάχιστον όχι θανατηφόρα.¹¹ Γεγονός που έκανε τους άλλους να τους θεωρούν αξιοζήλευτους αλλά και τους ίδιους να ελπίζουν απερίσκεπτα, συνεπαρμένοι από τη μεγάλη χαρά του παρόντος, ότι ποτέ πια δεν θα πέθαιναν από άλλη αρρώστια.

Στα δεινά της αρρώστιας ήλθε να προστεθεί και η συγκέντρωση του πληθυσμού της υπαίθρου μέσα στην πόλη, που προκάλεσε αφόρητη πίεση, ιδιαίτερα στους νεοφερμένους. Διότι σπίτια δεν υπήρχαν, και αναγκάζονταν να διαμένουν μέσα σε καλύβες, αποπνικτικές λόγω της εποχής.¹²

Έτσι ο όλεθρος πήρε μορφή χαοτική. Οι άρρωστοι σωριάζονταν πεθαίνοντας ο ένας πάνω στον άλλο, άλλοι κυλιόντουσαν μισοπεθαμένοι στους δρόμους και σε όλες τις κρήνες ολόγυρα σπρωγμένοι από τη λαχτάρα τους για νερό. Οι ιεροί περίβολοι ήταν και αυτοί γεμάτοι από τα πτώματα όσων είχαν κατασκηνώσει εκεί και τώρα πέθαιναν μέσα στον ιερό χώρο. Διότι η ασύμμετρη βία του κακού δεν άφηγε καμία ελπίδα διαφυγής κι οι άνθρωποι άρχισαν πλέον να αδιαφορούν τόσο για τον θεϊκό νόμο όσο και για τον ανθρώπινο. Γι' αυτό και όλα τα ταφικά έθιμα που τηρούνταν μέχρι τότε ανατράπηκαν και ο καθένας έθαβε τους νεκρούς του όπως μπορούσε. Έτσι πολλοί ήταν εκείνοι που κατέφευγαν σε αναίσχυντες μεθόδους ταφής, καθώς δεν

διέθεταν πλέον τα απαραίτητα υλικά, με τόσους θανάτους που είχαν συμβεί στην οικογένειά τους. Άλλοι απέθεταν τον δικό τους νεκρό σε ξένη πυρά και την άναβαν, προφταίνοντας εκείνους που την είχαν στήσει, ενώ άλλοι μετέφεραν τον νεκρό τους σε πυρά όπου καιγόταν ήδη κάποιος, τον έριχναν από πάνω κι έφευγαν.

Εκτός από αυτά όμως, η νόσος εισήγαγε για πρώτη φορά στην πόλη μια γενικευμένη ανομία και από άλλες απόψεις. Ο καθένας πλέον επεδίωκε, χωρίς πολλές αναστολές, να ικανοποιήσει ορέξεις που μέχρι τότε κρατούσε κρυφές. Και αυτό διότι όλοι έβλεπαν πόσο απότομα ανατρέπονταν τα δεδομένα, και άνθρωποι εύποροι πέθαιναν ξαφνικά, ενώ εκείνοι που δεν είχαν τίποτε βρίσκονταν την επόμενη στιγμή με την περιουσία τους. Έτσι λοιπόν στρέφονταν σε αγαθά που μπορούσαν να αποκτηθούν γρήγορα και να προσφέρουν άμεση ευχαρίστηση, γιατί πίστευαν πως η ζωή και ο πλούτος είναι εξίσου εφήμερα. Και κανένας δεν ήταν πια διατεθειμένος να κοπιάσει προκαταβολικά για έναν αντικειμενικά καλό σκοπό, γιατί σκεπτόταν πως ήταν άγνωστο αν θα πέθαινε πριν τον πετύχει. Καλό και χρήσιμο ήταν πλέον ό,τι παρείχε απόλαυση αυτό καθαυτό και ό,τι μπορούσε να συνεισφέρει με κάθε τρόπο στην απόκτησή του. Και τίποτε δεν ήταν ικανό να τους συγκρατήσει, ούτε ο φόβος των θεών ούτε ο νόμος των ανθρώπων. Από τη μια μεριά, θεωρούσαν ότι δεν είχε καμία σημασία αν θα σέβονταν ή όχι τους θεούς, από τη στιγμή που έβλεπαν ότι χάνονταν όλοι χωρίς εξαιρέσεις. Και από την άλλη μεριά, κανείς δεν περίμενε ότι θα ήταν ζωντανός μέχρι να λογοδοτήσει στο δικαστήριο και να τιμωρηθεί για τις πράξεις του. Άλλωστε όλοι θεωρούσαν ότι η ποινή που είχε

ήδη οριστεί γι' αυτούς και κρεμόταν πάνω από τα κεφάλια τους ήταν πολύ βαρύτερη. Φυσικό λοιπόν ήταν, πριν πέσει επάνω τους, να θέλουν να απολαύσουν λίγο τη ζωή.

Σε τέτοια συμφορά βρέθηκαν λοιπόν οι Αθηναίοι να συνθλίβονται, με τους ανθρώπους μέσα στην πόλη να πεθαίνουν και με τη γη απ' έξω να ερημώνεται. Και μέσα στη δυστυχία τους θυμήθηκαν, όπως είναι φυσικό, και τον παρακάτω στίχο που, σύμφωνα με τους γεροντότερους, τραγουδούσανε παλιά:

Θα ῥθει πόλεμος δωρικός και μαζί μ' αυτόν λοιμός.

Δημιουργήθηκε λοιπόν διχογνωμία μεταξύ των πολιτών, καθώς πολλοί υποστήριζαν ότι οι παλιοί στον συγκεκριμένο στίχο δεν πρόφεραν τη λέξη «λοιμός» αλλά τη λέξη «λιμός». Στην παρούσα όμως συγκυρία επικράτησε εύλογα η άποψη ότι η σωστή λέξη ήταν «λοιμός». Διότι οι άνθρωποι προσάρμοζαν τη μνήμη τους στις συμφορές του παρόντος. Και νομίζω ότι, αν ποτέ έλθει άλλος δωρικός πόλεμος, μετά από αυτόν, και τύχει να συνοδευτεί από κάποιον λιμό, λογικό είναι να τραγουδήσουν και τον στίχο αναλόγως.

Θυμήθηκαν μάλιστα, όσοι τον γνώριζαν, και τον χρησμό που δόθηκε στους Λακεδαιμόνιους, όταν εκείνοι ρώτησαν αν έπρεπε να μπουν σε πόλεμο. Η απάντηση του θεού ήταν ότι, αν πολεμήσουν με όλες τους τις δυνάμεις, θα νικήσουν και ότι θα βοηθήσει κι εκείνος. Σχετικά λοιπόν με τον χρησμό κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα γεγονότα ανταποκρίνονταν στο περιεχόμενό του.

Το σίγουρο είναι ότι η νόσος άρχισε πράγματι αμέσως μετά την εισβολή των Πελοποννησίων και δεν επεκτάθηκε

στην Πελοπόννησο, τουλάχιστον σε αξιοσημείωτο βαθμό. Θέρισε κυρίως την Αθήνα και έπειτα μερικές ακόμη από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές. Αυτά ήταν τα γεγονότα που σχετίζονται με τη νόσο.